

SINKÓ ERVIN, AVAGY A CSODALATOS ILLÚZIÓ TÖRTÉNETE

Mit is lehet mondani a halottakról? Csak annyit, hogy mindenük elveszett. És ha életüket mégis valamiképp hasznosan töltötték el és történetesen értelmiségiek voltak, mint Sinkó Ervin, akkor, noha mindenük elveszett, az emberek mégis tanultak tőlük valamit. Az utókornak csak a megszállottak dolgoznak: a jelennek szoktak írni az emberek. A jelen harcaiban vesznek részt, és mit sem törődnek az egyetemes harmóniával együtt zengő majdani atomjaikkal. Mindenük elvész, de a halottak után már nem lehet ugyanazt csinálni, amit azok hajdan elvégeztek. Azt, hogy a *más* van, azt köszönjük a halottaknak, s ha értelmiségi volt, hivatásos gondolkodó vagy író és miegyéb, akkor a *más* gondolatot, írást vagy amit lehetővé tett, azt köszönjük neki.

Éljen a tisztelgés! De ezen túl ott van a termékeny anyaföld, az, amelyről már mi landolunk. Milyen ez a humusz? Furcsa paradoxon: nem ismerjük azt a szellemi talajt, amely pedig a miénk; vagyis ismét felfedezzük azt, amit már felfedeztek előttünk, s mi, kezünkben a spanyolviasszal – csodálkozunk. Sinkó Ervin felfedezése nem valami kegyeletes szájalom a kínlódó ember hagyatéka láttán: a talaj felfedezése ez, persze a szellemi talajé. Ő ugyanis ideológiailag-politikailag végigcsinálta az értelmiségi és a forradalom viszonyát, és elméleti szintre emelte gyakorlatát, amikor tanulmányaiban és esszéiben a szubjektivitás és a szubjektum szerepét vizsgálva, az ember státusának új formáját vázolta fel.

Bácskában született 1898-ban. Viszonylag hamar, még mint gimnazista megismeri azokat a munkástörekvéseket, amelyeket később az emberiség céljaként él majd át. Eleinte verseket ír, sok verset Ady hatására és a nyomor meg a gazdagság ellentmondásai láttán. Az első világháborús mészárszék pacifistává teszi, a Kommün pedig érzelmi forradalmárrá. 21 éves korában már rendkívül magas tisztségekben bizonyítja hűségét: tagja a budapesti Forradalmi Munkás- és Katonatanácsnak, később Kecskemét katonai parancsnoka. Azután emigráns.

Már 1918-ban az Internacionálé című folyóiratban, amely 1919 márciusától, vagyis 5. számától a KMP hivatalos elméleti folyóirata volt, majd saját bécsi folyóiratában, a Testvérben megkezdi tanulmányírói útját is. Pontosabban a tanulmány és az esszé olyan ötvözetét kísérletezi ki, amelyben elmondhatta a világról, a könyvekről és az elvekről mindazt, amit tudott. Mindenfélét tudott: igen művelt volt. S minden bizonnyal következetes gondolkodó. De emigrációja elején még kesergő-bízó lírikus: krisztianus verseket ír. A halott illúziókat nehéz elviselni, különösképp ha él a remény, hogy csak tetszhalottak. Azt kellene kiáltozni: nem lehet így igaz, de gyenge a hang, nincs megváltás.

Erdélyi pályafutása a Napkeletnél kezdődik, pontosan a krisztianus versekkel. Érdekes, hogy a folyóirat 1922. évi 15. számában két Sinkó-verset olvashatunk és egy bírálatot Kassák emigrációs verseskötetéről. Kassák kiábrándult volt: keményen bírálja recenzense. Sinkót viszont melegen méltatja a szerkesztőség: új törekvésnek látja a csodahívást. De hát Sinkó gondolkodónak született, noha életében még sok mindent elkövet, nehogy be kelljen ezt vallania. Mikor már fegyelmezni tudta túlbuzgó lírai vénáját, novellákat, majd regényt ír. Úgy tűnik, mindennél fontosabbnak képzelte írói mivoltát.

Pedig gondolkodó volt, aki Lukács György mellett a legkövetkezetesebben gondolta végig a forradalom és az etika viszonyát. Van abban valami nagyszerű, ahogy a húszas évek második felére már levetette magáról az illúziókat, és elemezni kezdi korát meg tapasztalatait. S csak a tanulmányokban meg a recenziókban. Ahogy irodalomhoz nyúlt, ismét egyszerű, problémamentes lett a világ: itt az elnyomott, ott az elnyomója. Demokratikus prózát írt, mindenki számára érthető, és elvont, legalábbis a mindennapi élet problematikájától elvont tanulmányokat.

A Korunkban 1926-tól publikált tanulmányt, recenziót, novellát. Világosan kitetszik az említett kettősség: egyértelmű történetek, a lázadás életképei, és bonyolult, de tendenciájukban és logikájukban áttetsző tanulmányok. Egyébként tudta, hogy a közösség nélküli társadalomban az absztrakt individuum csak társadalmi harcaiban, az elnyomás elleni lázadásban képviselheti egy olyan világ lehetőségét, amelyben a konkrét individuum mint személyiség nem pusztán kiszolgál-

tatott lény, hanem önmagáért való szubjektivitás is. Novel-
láiban és nagy regényében, az *Optimisták*ban az absztrakt
individuum arckereső lázadását látjuk.

„1931-ben a jugoszláviai Prigrevica Sveti Ivánon kezdte
el írni Sinkó Ervin az *Optimisták* című regényt, a magyar
történelem legdicsőségesebb fejezetének, a Tanácsköztársaság-
nak a nagyszabású poémáját, és Párizsban, 1934 telén fe-
jezte be” – olvassuk az újvidéki Fórumnál megjelent könyv
fülszövegében. Minden bizonnyal helyes jellemzés: Sinkó szá-
mára a magyar történelem legdicsőségesebb fejezetéről van
szó, és valóban poémáról. Egyrészt radikális szakítást az ad-
digi történelemmel, heroikus erőfeszítést a modern korhoz
való felzárkózásért, másrészt a hit és a valóság hőskölte-
ménybe illő összecsapását. Ez a kíméletlenül hosszú regény
tulajdonképpen a főhős Báti József témáiban ismétlődő dia-
lógusait tartalmazza, beszélgetéseit emberekkel, vitákat azok-
kal, akik, akárcsak ő, keresik a forradalom útját. Báti inkább
töprengő, mintsem cselekvő ember, ezért ezek a beszélgetések
belső fejlődése számára nélkülözhetetlenek, mint ahogy Sinkó
is akkor tisztázza végleg saját forradalmiságának tartalmát,
amikor ezeket a dialógusokat papírra veti. Méliusz József,
aki mindaddig az egyik legfontosabb Sinkó-tanulmány szer-
zője¹, erre vonatkozólag így ír: „Az *Optimisták* – mondta
nekem találkozásunkkor az író –, »nevelőmunkáját elsőnek
íróján végezte el.«”

Mi derül ki az *Optimistákból*? Túl az ismert történelmi
tanulságokon, talán az egyéni humánus és a forradalmi ter-
ror, az egyén és forradalmi hit problematikája emelhető ki.
Most idézni fogunk a regényből, s talán nem lesz meglepő,
ha ezek és egyáltalán a lehetséges idézetek sokkal inkább esz-
szerészleteknek tűnnek, mintsem szépirodalomnak.

1. Sinkó – Báti – az emberekkel való közvetlen, hazug-
ságmentes kapcsolatok megvalósítását várta a forradalomtól:
„Ha van egyáltalán valami isteni, akkor ez a nyíltság az,
ez a bizalom, ez a semmivel vissza nem riasztható, követ-
kezmények miatt nem aggódó kitárulkozás, ez, mely fel-
tétele minden egyesülés misztériumának, s mely több minden
misztériumnál...”

De „szabad-e mindenkivel szemben mindent kimondani”?

2. Az én és a másik: jogunk van-e a másik életét kocká-
ra tenni? „Gyávaság, ha mások életét kockáztatom és ma-

gamat biztonságba helyezem, de éppúgy gyávaság lehet az is – ez az, amiről a kanti etika nem tudott, mert nem volt történetfilozófiája –, gyávaság lehet az is, ha nem merem a jóért a mások életét is kockáztatni. Csak a magamét, a másokét nem – ez magas nívót jelent, de jelentheti azt is, hogy ez a felelősségérzet csak ürügy a legsúlyosabb felelősségvállalás alól való kibúváásra” – mondja Vértes (valószínűleg Lukács György regénybeli mása) Bátinak. És Bati így látja Vértest: „s ami különösen Vértestet most már Bati számára is fölbecsülhetetlen értékű személyiséggé tette, az a képesség volt, mellyel minden egyéni problémát mindig az általánoshoz való viszonya szempontjából értékelt”.

3. Mi ez az általános? *A* jó, *a* forradalom. Az általános tisztára absztrakt, a hit körébe tartozik. Vértes beszél: „A normális az, hogy az osztályöntudatos munkás mindenütt érzi az igazságtalanságot, elkeseredéssel, gyűlölettel reagál, és ezáltal konfliktusba kerül a kizsákmányolóival, azoknak a hatalmi szerveivel, s minduntalan, akarva, nem akarva, belesodródik egy logikailag ellentmondásos helyzetbe: veszélyeztetnie kell az életét az élethez való jogáért vívott harcban. De a hit – az nem osztályöntudat, nem is tudományos meggyőződés, mert ez mind racionális. Hinni más, mint tudni, hinni épp azt jelenti, hogy az ember tudatosan irracionális magatartást vesz fel saját egyéni életével szemben.”

4. A tudatosan irracionális magatartásban nyilván megszűnik minden racionális, humanista erkölcs: „ahol az eszeveszett kezdődik, ahol élni azt jelenti, hogy valamiért meghalni, s valamiért meghalni azt jelenti, hogy élni, de másvalakit megölni” – ott van a határ.

5. Honnan szerezhet hitet az, aki számára eddig a racionális magatartás volt az egyetlen helyes belső parancs? „Ha érdeklő a kérdés és egyszer ideje lesz, olvasson valamit Kierkegaard-tól. Nekem erős a gyanúm ugyan, hogy ő maga hitetlen volt, de tudtommal senki élesebben nem látta meg a hit kardinális fontosságát és megszerzhetetlenségét, mint ő.”

6. Éljen a forradalmi terror igazolása: „Azt akarja mondani, hogy lévén minden egyes emberélet abszolút érték, ahhoz, hogy az ember vallani tudja a vérontást, ahhoz kevés az ennek elkerülhetetlenségéről való mégiscsak relatív biztonságú tudományos meggyőződés – valami ugyancsak abszolút kell hozzá, s ez volna a hit.”

7. Fizikai vagy metafizikai problémák ezek? Egy jó elvtárs mondja Bátinak: „egyáltalán nincsenek ilyen metafizikai problémák”. De Bati tudja, hogy vannak, csak azt nem tudja, hogy mit tesz akkor, ha ezek fizikai problémákként merülnek majd fel számára is. Ezt végig nem tudja. Szóban védi azokat, akik a fizikai problémával mint ilyennel találkoznak. „Elfelejtj, Blaha elvtárs, hogy azok nélkül, akik vállalják és végzik az irgalmatlan, vagy ahogy maga mondja, a káini munkát, ha azok csak egy napra azt tennék, amit maga hirdet, itt se volna, vagy igen hamar véget érne a maga kecskeméti lelki királysága.”

8. Feloldhatatlan dilemma. Pontosabban adott lét talaján feloldhatatlan. Csak valahol távol, az esztétikumban lehet feloldani. Címer Erzsi megfejtj Bátit – Bátinak: „Minden, ami ma van, minden, ami körülöttünk és bennünk eleven, az csak korbácsol, hogy vágyjunk, vágyódjunk egy szépség után, melyről tán nem is tudunk többet, mint azt, hogy az valami egészen más, mint ami van, bár még nincs, de mindenkiben már vágy alakjában él. És te is mindig inkonzekvens leszel, de csak annak, aki kívülről nézi a dolgaidat, amiket teszel, és a gondolataidat – de mindig valójában konzekvens fogsz maradni. Ez a vágy az, amiben mindig konzekvens fogsz maradni.”

9. Ezután az összeomlás ábrázolása következik, a fehérterror és Bati menekülése. Megoldás nincs, amennyiben a politikát továbbra is vállalja, de a politika következményeit már nem. A szenvedést vállalja, az emberekét is; ezen túl viszont csak az ideálist, az esztétikai távlatokat. A dilemma újrateremtődik, nincs kiút.

Sinkó tehát megvizsgálta személyiségének eszmei genezisést, s úgy tetszik, utólag sem változtatta tudatos forradalmisággá, hűséges leninizmussá a dilemmát és a forradalmi terort is vállalóvá azt az erkölcsi lényt, akit a lázadás természetesen a forradalomba sodort, de aki eszményeit nem fedezte fel abban, ami megvalósult. Az *Optimisták* megírása ilyen szempontból többszörösen is érdekes. Írónk már a húszas évek közepétől elméletileg is szembenézett a regényben felvetett problémákkal, de megoldásait nem vitte át a regénybe. Ha végignézünk a Korunkban megjelent tanulmányokon és esszéken, kiderül, hogy Sinkó minden végleges választ dilemmatikusnak tart, és éppen ezért nem írt tézisre-

gényt. Az *Optimisták* a dilemmák keletkezéstörténete, semmi egyéb. Egész elméleti munkássága a dilemmák pontos leírása: az *Optimisták* nélkül érthetetlen volna, miért pont ezek az itt megfogalmazott dilemmák foglalkoztatják.

Mert nem ilyesmiben gyötrődtek a kor forradalmárai; a mozgalom kérdései háttérbe szorították a töprengést. Az értelmiségi forradalmárok viszont nem kerülhetik el; hozzájuk tartozik. Méliusz – már idézett tanulmányában – fejtegeti, hogy mi vezette el „entellektüel illúzióinak felfedéséhez”: „A forradalmi etikai látomások és igények előrevetítéséhez, amikről ő és nem kevesen feltételezték, hogy »kérdései már időszerűek«. Korántsem voltak azok. Az anakronizmust ketős ellentmondásként példázták, egyaránt polgári, idealista késettségként és kommunista, etikai koránjövtségként, utópikus illúzióként.” Sinkó mindig úgy képzelte, hogy az *Optimisták* a meggyőződés regénye, pedig csak a kétely regényét írhatta meg. Meggyőződése tanulmányaiban elméleti formákat talál: a dilemmákat szülő kor csak dilemmákat szülhet, a kétség az egyedüli meggyőződés, a cselekvés pedig kiállás a kétségekben hányódó, a történelmi szükségszerűségeknek kiszolgáltatott emberek mellett.

Az *Optimisták* korabeli fogadtatását ez magyarázza. Sinkó még Párizsban megírja a regényben „ábrázolt” önéletrajz eszméi változatát, amit az *Europe* című baloldali folyóirat közöl. A siker óriási. Persze nem közönségsikerről van szó: írónk erkölcsi sikert arat, megnyílnak számára a kapuk haladó francia értelmiségi műhelyek felé, és néhány év alatt az *Europe* tekintélyes munkatársa lesz. Az önéletrajz címe: *En face du juge* (Szemben a bíróval). A bíró: a lelkiismeret. Sinkó 1935-ben azt hitte, van ilyesmi, hogy a háborúban és árulásban megcsömörlött generációja a forradalomban megtalálta, és a forradalom bukása után egy újabb forradalomban megtalálhatja az autentikus lét forrásait. Vallomást írt saját belső fejlődéséről, döntéséről, amelyet példaként idézett a fasizálódó Európa még csak ámulni sem óhajtó szemei elé. De ott van a Szovjetunió, az élő példa, a Reménység birodalma.

Sem ott, sem másutt nem jelenhetett meg magyarul: a kételyt, a döntés előtti érzelmi-tapasztalati momentumot érezték súlyosabbnak, és nem magát a döntést. Olyan emberek, akik habozástól, töprengésektől mentes döntést vártak min-

denkitől, akik az ügy melletti kiállást deklarációkra korlátozták, s nem egyedi lelkiismereti lényeket, hanem végrehajtókat kívántak minél nagyobb mennyiségben megtermelni. Két tűz között tengtek akkor a Sinkó-félék: a reakciós polgári rend és a rendet követelő mozgalom között. És mégis mindig a mozgalom mellé álltak: ez a végső ráció, más nincs, csak a tehetetlenség.

[Moszkva, 1936. aug. 28.]

Igen tisztelt uram,
pár hét előtt Temesvárott tartózkodtam, s ez alkalommal kért meg Méliusz barátunk, hogy az Ön címére küldjem el a Korunk számára autobiographiámat. Kérem, legyen szíves tehát a kéziratot Gaál Gábornak továbbítani. Ez az írásom eddig csak franciául, az „Europe”-ban jelent meg, s talán jó volna az eredeti jegyzet helyett, mely a francia publikumnak készült, a ciklust a Korunk olvasóinak megfelelőbb megjegyzéssel kíséreni, vagy legalábbis a szerkesztőség nevében pár sorral megtoldani.

Leköteleznie, ha úgy Gaálnak, mint Méliusznak átadná szívélyes üdvözetemet.

Baráti üdvözlettel
Sinkó Ervin

Forrás: Sándor Lászlónak, a Korunk csehszlovákiai megbízottjának a Kortárs 1973. évi 6. számában közölt levelezése.]

Nem jelent meg a Korunkban. Az *Optimisták* sem Moszkvában. Pedig a regény magyar és német változata már 1934-ben készen volt.

Sinkó és felesége mintegy két évet tölt a Szovjetunióban. 1935. máj. 11. – 1937. ápr. 14. között, ebben a történelmileg és tanulságaiban is alapvető jelentőségű időszakban naplót vezet, és a naplót bővítve alakítja ki a nemzetközi szocialista irodalom egyik legfontosabb dokumentumát. Címe – *Egy regény regénye* (Fórum, Újvidék, 1961) – jelzi, hogy az *Optimisták* nem birkózott meg a körülményekkel, ahogy erre szerzője sem volt képes.

A könyv tulajdonképpen – az események érdekességén túl – egy tömeglélektani állapot leírása. Ez még nem jelentene újdonságot. Sinkó viszont a meghasadt tudat pontos kórrajzát egy társadalmi struktúrából vezeti le, és ezzel a tömeglélektan számára mindmáig kevéssé járt utat mutat be. Ket-

tős hasadásról van szó. Az egyének külön-külön, egyedenként kapcsolódó, kölcsönös befolyás, interszubjektív viszonyok nélkül vannak azonos pszichikai helyzetben, tehát nem integráló csoportpszichikum jellemzi a tömegek lelki állapotát, hanem az egyéni pszichikum integrálódik egy általános állapotba, anélkül, hogy ez az általános valamilyen új minőséget, valami mást jelentene. Mindenki más, de ez nem realizálódik a viszonyokban, s csupán az kapcsolja össze az embereket, hogy külön-külön mindenki tudathasadásos. Gyökértelenség és lelkiismeret-furdalás, az integráló intézmények korlátlan tisztelete, az egyéni értékek elvesztése, sőt lebecsülése és gyűlölete jellemzi ezt az állapotot.

Az integráló mozzanat elidegenít, az egyénekből kiinduló és őket magasabb szinten összekapcsoló közösségi mozzanat helyett a közösségi szféra kisajátítását, az egyéni teljes alárendelését látjuk. Az egyéni csak bűnös formájában találkozhat a közösséggel, amely maga a jó és az abszolútum. Az egyéni tudat ezért eleve kizárja önmagát a közösségből, és a parancs végrehajtásán túl nem képes aktivitásra. Sorsa a magány és az önfelszámolás. Közben arra kényszerül, hogy nyilvánosan mint az integráló mozzanat képviselője nyilvánuljon meg, hiszen léte csak közösségi formájában igazolt. Viszonyaiban tehát a hazugság uralkodik: mindenki hazudik. És mindenkinek kétszeres büntudata van: egyéni viszonyaiban hazug és közösségi megnyilvánulásaiban is az. A büntudat és az ebből származó félelem teljesen kiszolgáltatja az egyént, aki gyakorlatilag megszűnik mint ilyen. Ha végre megbüntetik: boldog. Megszabadul a lelkiismeret-furdalástól, torz tudatának utolsó maradványától is.

Sinkó nagyjából ezt a tömegelektani állapotot írja le. Kialakulásának okait nyilván nem tudja egyértelműen meghatározni, a gazdasági struktúra átfogó elemzése nem is lehet az író feladata. Az államapparátus mindenhatósága, mindenkire kötelező direktívák rendszere, az emberiség boldog jövője nevében hozott intézkedések, a döntések csalhatatlan voltának ideológiája csak megnyilvánulása a gazdasági struktúrának. De írónk érzékeltetni tudja, hogy erről van szó. Néhány idézetben mutatjuk be a gondolkodó-fenomenológus Sinkó teljesítményét. „Ha nem a félelem, akkor a teljes tehetetlenség megismerése volt az, ami felidézte és elmélyítette minden egyes emberben ezt a demoralizáltságot. Valamiféle

egyéni kezdeményezés annak érdekében, hogy az eseményeknek más irányt adjon, vagy legalábbis, hogy valaki valami módon befolyásolni akarhatná őket önmagában oly abszurdum volt, amilyen senkinek eszébe se juthatott; a legkedvezőbb esetben az egyes ember csak afelől gondolkodhatott, hogy milyen módon alkalmazkodjék egy fölülről, az ő személyes kívánságától és akaratától független helyzethez... Nincs az a magánzárka, amelyben az ember annyira el van szigetelve, mint amennyire minden egyes embert elszigetel, elválaszt a másiktól s a többi embertől az az ellenállhatatlan szuggesztió, amely szerint az államapparátus mindenható, az egyén pedig reménytelenül és minden időkre tehetetlen... A helyzetet démonikussá tette az is, hogy az emberek előtt, akikkel találkoztam, igyekeztem elrejtteni ezt a magányosságomat, és hogy mások ugyanezt tették énvelem szemben. Kollektív csalás eredményeképpen mindenki úgy tett, mintha valamenynyien egységes egyetértő kollektívumot alkotnánk, noha csak a csalás volt kollektív... Az ember mindenre parancsot kapott, és úgy kellett azt fogadnia, mintha nem parancs, hanem csakis a róla való gondolkodás egyetlen lehetséges formája volna.”

Sinkó háború utáni jugoszláviai tevékenysége az emberi egyenlőség szocializmusáért való harc. Az önérzetes, a gondolkodásra és a kezdeményező cselekvésre alkalmas emberért, olyan gazdasági struktúráért, amely lehetővé tesz valamilyen emberi nyilvánosságot, reális közösséget.

Sinkó stíluseszménye, amint az idézetekből kiderül, tartalmi jelentőségű: „a gondolatból és érzésből fakadó szó” írója kívánt lenni. Demokratikus eszmény. Egyébként a stílusdemokratizmus elvét fogalmazza újra *Az érthetőség, az érthetlenség és az értetlenség* c. írásában: „A közérthetőségnek a követelése önkényes absztrakció. Absztrakció, mert a »köz« a legamorfabb és legmeghatározhatatlanabb közeg... a közérthetőségnek ez a parancsa tagadja, hogy az író és az olvasó között szükséges és lehetséges magas színvonalon az egyenrangúak produktív együttműködése.”²

A gondolat és stíluseszmény egysége jellemzi java írását. Ahol engedményeket tesz a rosszul értelmezett demokratizmusnak, ott képtelen kifejezni az új gondolatot, amely éppen mert új, eleve nem közérthető. Az ismert paradoxon érvényesül: a propagandisztikus stílus alkalmatlan az eredeti

gondolat kifejezésére, az eredeti gondolat viszont hajlamos arra, hogy absztrakciókban oldódjék fel. A probléma, konkrétan lenni az absztrakción túl, az absztrakciók felhasználásával konkrétan. Sinkó igen jól ismerte ezt a követelményt, és saját írói munkájából is leszűrhetette a következtetést: ha szépirodalmat vagy éppen dokumentum-irodalmat művel, akkor az érzéki konkrét, ha esszét vagy tanulmányt ír, akkor a logikai konkrét egyesíti a stílust és a gondolatot. Azon túl csak az ördög van: a megértett banalitás vagy a szellem trapézmutatványa. Egyébként nem írt szépen, de németes mondatszerkezetei, a helytelen szórend miatt kopottnak tetsző jelzők ellenére is nagyon jól írt. Eredeti gondolkodó volt, tanulmányaiban, esszéiben mindenkor frappáns. Nem egyenletesen magas színvonalú művet alkotott; vívódása a propagandisztikus feladattal és az eredeti gondolattal nem mindig végződött megnyugtatóan.

Moszkvában, 1936 őszén, Kun Béla biztatására újabb regényt kezd írni. Sallai Imre és Fürst Sándor 1932-ös peréről, a magyarországi munkásmozgalomról. A regény a dokumentum és a fikció határán képtelen megszabadulni a szolidaritás könnyeitől, s általánosabb üzenet híján inkább egy tragikus esemény leírása, mintsem tragédia. A *Tizennégy nap* bizonyos értelemben felszámolja Sinkó irodalmi illúzióit: a fikciót ezután szinte teljesen kizárja, és a második világháború után már csak a dokumentum-irodalom érdekli.

Persze ez nem abszolút értékű megállapítás. Az életmű beszél, a művek beszélnek, a magatartás, az életvitel, a konkrét személyiség, minden, ami a művén kívül van – hallgat. Soha nem adja fel egyéniségét, soha nem mondott le az önálló gondolkodásról, megőrizte gondolkodói függetlenségét – ezt a viszonylagos és törékeny függetlenséget –, mert a hierarchiáktól távol az öntudat munkása volt. „Minden, ami történik, az én ügyem” – egy forradalmi generáció életelve volt, amit az intézményi ideológia nyelvén így fogalmaztak át: „minden, ami az én ügyem, az maga az ügy, tehát a te ügyed”. Sinkó az egyetemes ügy-fogalom absztrakciójából eljutott az individuális ügy – partikuláris ügy kölcsönviszonyának ideológiájáig, tehát műve a természetlenül absztrakt fogalomból az élő és tartalmas fogalom megragadásának irányába mutat. Az egyéni-általános (egyetemes) viszonyában az utóbbi elnyeli az előbbit, az individuális-parti-

kuláris viszonyban viszont átmenetek, kölcsönhatások lehetségesek. Sinkó, aki produktív életet élt, magatartásában életvitelét fejezte ki, és ideológiája sem került ellentmondásba alaptörekvésével.

A személyiség megmentésének több szakasza van életművében. Az erdélyi folyóiratokban közölt Sinkó-írásokban ezek közül három figyelhető meg. Első jelentkezése két vers a Napkeletben, 1921-ben. A folyóirat *Egy krisztianista költő* címmel a következő dagályos, de nem érdektelen kis megjegyzést fűzi a költeményekhez: „Korunk szellemi dokumentumai közé tartoznak ezek a versek, amelyekben egy, az intellektuális kultúra élményei közül az első kereszténység primitív felmagasztosultságaiba sodródott lélek zengi ki magából lelki áradásait. Ez a költő egyik himnuszos kiharsánása annak a szellemi mozgalomnak, amely a világmegismerést, az emberiség mai forradalmának nagyszerű, iszonyú tanulságait elviselni nem tudó emberek lelkületéből sarjadzik ki az új krisztianizmus hömpölygésévé.”

A folyóirat interpretációja egyértelműen a bukott forradalom után törvényszerűen bekövetkező kiábrándultság kompenzációjaként fellépő egyetemesség-igényt és megváltás-várást tulajdonít Sinkó verseinek. És ebben az interpretációban igazság is van. Amikor az embereket átfogó viszonyok és intézmények forradalmasulnak, a partikuláris egyetemesnek tudja magát, és ideológiája a világ megváltásának tanává változik. Ha viszont a forradalom megbukik és az embereket visszaterelik partikularitásuk karámjába, akkor a kitérés vágya a világba sóhajtás formájába burkolózik. Az interpretáció azonban mégsem egészen igaz. Sinkó krisztianus verseiben ilyen sorok mellett: „ó, vedd kezedbe, cseréld ki szívem, / a tied nyugodt, hívő és ragyog”, megtalálhatók az ég felé pillantást a földi tekintettel helyettesítő sorok is. A remény, a transzcendencia helyett az Isten és az ember azonosságában keres támaszt, s az ember, ahelyett hogy valamilyen testetlen lebegésben az Istenhez emelkedne, a földi dolgokban azonosul vele: „Ki minden harcban veled táborozom, / ki veled van, hogy nincs is, / hogy én te vagyok: / földem, hazám, otthonom, hol is én hontalan vagyok.” De ennek az interpretációnak azért sincs egészen igaza, mert nem figyel fel arra a furcsaságra, hogy a költő többnyire sóvárog a hitért, és inkább a hitelenség kínjaiban ég, mintsem az

áhítat végtelen tisztaságához emelkedne, elhagyván a földi dolgok rendjét: „... s most sebeim küldöm sorakozni / törelemben mentsék, mily kevés a hit s féljék az útnak titkos fonatjait: / akinek semmije sincs – mert nekem semmim sincs –, annak minden – jó vagy te Isten – megadatik!”

Sinkó első döntése a forradalom vállalása volt, de az érzelmi döntés után most újabb választásra kényszerül: érzelmi síkon marad-e, vagyis a lírában kifejezhető szenvedések és óhajok költője lesz, avagy a forradalom ideológiájának kidolgozásából vállalja azt a részt, amely csak az ő tapasztalatai alapján dolgozható ki. A költő halála az ő esetében az ideológus születése. Művében soha többé nem jutott döntő szerephez a vers. Mai olvasóinak ezért nem kell bánkódnia. Sinkó költeményei részletszépségeik ellenére sem voltak nagy versek. Érvényesnek kell tartanunk Németh Andor korabeli bírálatát; ebből idézünk: „A komor északnémet égbolt alatt a szemhatárig szürke ködbe vész a messzeség, de ha lehajolsz, észreveszed, hogy a lábad nyomán ezer meg ezer virág virít: ökörfarkkóró, zsálya, szarkaláb, katáng, megannyi herba és ezer jószagú múltvirág, mellvirág, orvoskertvirág és fájvirág ... Egy ilyen végtelenbe vesző, örökösen ködös és sötét mezőn ütötte fel Sinkó Ervin, a *Fájdalmas Isten* című verskötet szerzője, költői kalibáját... A mágiába virágzás, a búvölés hiányzik ezekből a nagyon sok versekből. Ami majdnem annyit jelent, hogy minden hiányzik. Mert mit használ a kifinomult érzés, az erkölcsi tisztaság és a nagy áhítat, ha nem remeg elő a szavakból, ha a szavak fuvarozzák ugyan hozzánk a költő szavát, de nem ütnek belénk szívet megállítóan? Ezek a versek litániáznak. A legnagyobb elragadtatásokat kopott szavak hordják Istenhez, furcsán előkeresgél, szándékosan primitív s néha grammatikailag is helytelen szókötések. Lehet, hogy Isten csak a szándékot nézi: a kritikus nem... Sinkó ott, ahol igazán patetikus és emelkedett, tisztára Ady hangján szólal meg, nagyon tanultan és nagyon élethűen... Ezen túl a *Fájdalmas Isten* feltétlenül megható, éppen monotóniájával megható, valló könyv.”³

Kegyetlen bírálat, amely teljesítette hivatását. De: Németh Andorból hiányzott a pedagógusi véna, ezért nem veszi észre a borongós-ködös vidéken túl a költő vágyát valamilyen hit után. S hogy mennyire ez volt e költészet egyik tendenciája,

azt bizonyítja az 1927-es „homokóra madarai”-vita Déry–Sinkó–Pap József között a Korunkban. E vita lényegében az avantgarde költészet lehetőségei körül folyt: Kassák és az aktivista költészet köre teoretikusan igazolja a költészet jogát arra, hogy új valóságot teremtve elszakadjon a mindennapi élet szavaitól és a hitideológia meggondolásaitól, míg Sinkó krisztianizmusából visszatér a földre, s a valóságot tekintti a költészet tárgyának. De ez a valóság át meg át van itatva a tendenciával, Sinkó hitével. A vita anyagát közöljük e kötet Függelékében, de itt kiemeljük Sinkó álláspontját, mert a személyiségért folyó küzdelmének újabb szakaszához érkezett, s válaszából világosan kitetszik e szakasz ideológiai premisszája. „Az új versek – írja – csak »kinyilvánítják« a szenvedést, a belsőt: a káoszt a káosznak kibeszélik. Az új lírában kétségtelenül van fascinátor erő, mint ahogyan megfelelő hangulatban egy állat titokzatosan kimeredő szomorú szeme fascinátorhatja az embert. De ez nem kinyilvánítás, ez a kinyilvánítandó, itt kellene elindulni, hogy a költő csakugyan adjon valamit, többet a mi mindennapi szegénységünkénél. És az új költők itt elhagynak. Hogy lehet ezt megmagyarázni? Csak egyképpen, csak úgy, hogy az új költészet mélyenjáró mai valóságok szimptomája. A realitás elől való romantikus megfutamodás... a mai romantikusok az ínségükből erényt akarnak csinálni. Ínségük a magánosság és az éltető közösség hiánya, a belső és külső világ teljes inkongruenciája, úgyhogy a világ számára az individuum, az individuum számára a világ egy megközelíthetetlen absztrakció.”⁴

Döbbenetes ítélet: a költő többé nem költészetet ért a költészetben, hanem szociológiát. De ez a szociologikus ítéletkezés néhány alapvető felismerésen alapszik. A közösség hiányának a felismerése és valamilyen reális közösség létrehozásának igénye Sinkó számára most már az absztrakt egyén és a konkrét egyén megkülönböztetését teszi lehetővé. Az ideológus Sinkó módszertani elve ez. A „homokóra”-vita egyébként a magyar avantgarde líra temetése is. Kassák, Illyés, Németh Andor és Nádass József 1926 végén még megjelentetik a *Dokumentumot*, még harcosan vagdalkozva vitatkoznak és keresik az „új líra” elméleti alapjait, de alkotásaikban már nincsenek elméleteik színvonalán. A teoretikusan dogmatizáló új irányzat nyilván alkalmatlan arra, hogy az

ellenforradalmi világban ébren tartsa az alkotói folyamatot, a puritán vers a neobarokk ízlésbe ütközik. Ekkor szakad el ízlésében hosszú időre az avantgarde természetes olvasója-értője az avantgarde alkotástól: légbuborékban alkotni nem lehet, olvasó nélkül a líra előbb extravagáns lesz, az „ismeretlen mélységek” kibeszélője, majd csendesen elpusztul.

A Korunk első, majd második évfolyama – 1926–1927 – sokat foglalkozik az új művészettel, sőt alapítója, Dienes László a folyóiratot valamiképp az új művészet programálásáért hozta létre. Dienes 1926-ban adja ki ugyanis *Művészet és világnézet* című kötetecskéjét, amelynek jellegzetes alcíme jól mutatja a szerző szándékait. *Tanulmányok az új művészi irányokról*: az új művészet létjogosultságát hivatottak bizonyítani. Dienes teljesen eklektikus: az új művészet társadalmi funkciójától Worringerig, a logikátlanság, a belső kivetítés dicséretétől kezdve a vers világnézeti jelentőségéig mindenféle található munkájában. Tény viszont, hogy a Korunk kezdettől fogva tág lehetőséget teremt az új művészet teoretikusainak, amit ők ki is használnak.

1926-ban (júliusi szám) Fy (Fábry Zoltán) fontos recenziót ír Lukács György tanulmányáról, amely a Tat-ban (Jéna) jelent meg *L'art pour l'art és a proletár költészet* címmel. A tanulmány ismertetett érvei azonosak Sinkó Ervin 1927-es vitájának érveivel, ami nem csupán Sinkó vonzódását bizonyítja Lukács gondolkodói alkatához, hanem azt is, hogy 1926-ra nagyjából kialakult a marxisták véleménye az ellenforradalmi korszak avantgarde-járól. Míg a forradalmat előkészítő időkben a pártideológia szövetségést lát az avantgarde-ban, addig a győztes forradalom *vezetése* az anarchia jegyeit fedezi fel benne (lásd Kun Béla és Kassák Lajos vitáját), majd a forradalom bukása után a kiábrándulás szimp-tómájaként kezelik ideológusai a kiábrándultságot valóban tartalmazó avantgarde-ot.

Recenzense szerint Lukács attól félti a költészetet, hogy vagy az absztrakt formákat öltő polgári viszonyok absztrak-tumban megrekedő énekese lesz, vagy, ha a valósághoz ragaszkodik, akkor az empiria sivárságának dalnoka. A tendencia csak utópiák gyártására készíthet, tehát a forradalom, a reális mozgalom az egyedüli üdvözítő forrás. A proletár költészet ideológiája ez: az akkori avantgarde-től azt kérik számon, ami tényleg nincs benne: a proletár osztályharc

lobogását. Sinkó a „homokóra”-vitában így összegezi véleményét az új líráról: „1. Kortörténetileg érdekes szimptóma, mely alkotói intencióival ellentétes módon jeleníti meg a hitben és célokban koldussá lett individuális lelket, 2. nem kozmikus és legkevésbé szociális, mert nem egy gyökerező, hanem épp egy közösségekből kibukott szubjektivitás produkuma.”⁵

A vita évében a 4 vitairáson kívül még négy írás jelenik meg a Korunkban az avantgarde líráról. Németh Andor *Új világerzés és új költészet* című esszéjében Nádass József egyik versét használja fel, hogy az új költészet jellegzetességeit kimutathassa. Ezt a „régébbi költeménytípustól az alábbi sajátosságok különböztetik meg: a) nincs tárgy, b) nincs grammatikája és c) nincs logikus értelme. A régi költeménytípussal szemben tehát tisztára negatív tulajdonságok jellemzik, de mondtuk mindjárt kezdetben: a régi esztétika álláspontjáról nézve az új művészet megközelíthetetlen.”⁶ A következő számban Déry Tibor a vitát kiváltó, eredetileg előadásnak szánt szövege mellett Kassák Lajos cikkét is közli *Az új versről*. Míg Déry álláspontja lényegében megegyezik Németh Andoréval, Kassák írásában a szociális indítékokra, a szociális életérzésre való hivatkozás keveredik a belső kinyilvánításának és a kozmikus életérzésnek magasztalásával.⁷ Sinkó válasza Déry írására tulajdonképpen válasz a középen álló Kassáknak is. Tamás Aladár a Dadát temeti⁸, míg Komlós Aladár korainak tartja Kassák forradalmát, és állítja: „A nyelvérzékünk és fantáziánk nem bírja el, hogy minden évben újratanuljuk a nyelvet... Gyermekes előítélet, hogy a művésznek, ha nem éri be az epigonsággal, feltétlenül forradalmat kell csinálnia. Hiszen van harmadik lehetőség is: folytatónak lenni.”⁹ A vitával és szövegkörnyezetével kapcsolatban még ennyit: Pap József, a kor nagy tehetsége képviseli a valóban toleráns magatartást: „Semmi kifogásom a homokóra madarai ellen; szuverén joguk van ahhoz, hogy repüljenek vagy sem... Uram, én szabad ember szeretnék lenni. Ehhez az első feltételem megvan: mindenkinek szabadságot szánok. Még Arany Jánosnak is. Általában minden földi teremtménynek, akár anyagi alapon áll, akár pedig a szellem teremtménye, s ez oknál fogva – a szellem sajátos hanyagsága ez! – elfelejtettek neki testet adni, amelyben láthatóan járjon.”¹⁰

Sinkó tehát a Lukács-féle felfogáshoz áll igen közel, de problémái elsősorban nem esztétikai, hanem társadalom-ontológiai problémák: esszéiben és recenzióiban a közösség és egyén problémái izgatják, bármi is legyen az írást kiváltó ürügy. 1926-ban, vagyis a *Korunk* első évfolyamában három írása jelenik meg, de igazán fontos, kultúránk egésze számára alapvető jelentőségű esszé az *Egzisztencia és látszat*, melyben Sinkó szembenéz az egyén esztétikai kiütkeresésének problémájával. Kiindulása egyszerű kérdés: vajon egzisztencia és látszat, szubjektivitás és objektivitás, etikum és esztétikum egységben vannak-e egymással, vagy antinomikusan, reális kapcsolat nélkül szemben állnak-e egymással. „Ez a kérdés végső fokon sorsdöntő kérdése az egész kultúrának éppen úgy, mint annak a viszonynak, amelyben az egyén a kultúrához áll.”¹¹

És ez az egyén, az „én” az, ami nélkül nem lehetséges semmiféle kultúra, benne kell egyesülnie az antinómiáknak, benne kell egységessé válnia a világnak. A filozófiai rendszerek valahány teoretikus megoldása háttérbe szorul: a döntő az, hogy az „én” abban a világban, amelyben él, egyesítheti-e az antinómiákat, vagy erre éppen világa miatt képtelen. Elveszünk-e bennük, vagy nem, képesnek vagy képtelennek bizonyulunk az egység megteremtésére, vagy sem: íme, biztos kritérium a közösségi és a nem-közösségi társadalom megkülönböztetésére, kritérium az absztrakt és konkrét individuum társadalmának megkülönböztetésére. A közösségi társadalomban közvetlen kapcsolat van az egyének között, tehát megszűnik a nem-közösségi társadalomban tapasztalható elszigeteltség, az én viszonyainak absztrakt – közvetített – volta. De ennek létrejöttéig az izolált én a szubjektív egzisztencia útjára tér, és akkor: „Egzisztencia vagy látszat, etika vagy esztétika, az ideák vagy a jelenségek világa, emlékezés vagy felejtés – mindegyik a másikat könyörtelenül kizáró súllyal jelenik meg.”¹²

Az izolált (absztrakt) egyén veszélyt lát az esztétikában; „a szépség szférája ugyanis az abszolút türelemé – a forma erejének mindenhatóságából”.¹³ A forma mindenható ereje az, hogy megszüntet minden vagy-vagyot: „valóság, mese, etika és esztétika, jó és rossz a forma erejében békülten udvarolnak egymásnak, paradicsomi egyetértésben, harag, félelem és féltékenység nélkül”.¹⁴ Az absztrakt egyén fél ettől

a valótlanágtól, mert számára az esztétikum nem igaz. Az „én” csak él, mint Szókratész: „a szókratészi életforma nem ismer el más cselekedetet, mint azt, melynek egyetlen tárgya a szubjektum, a saját élet mint egyetlen, szakadatlanul intenzív cselekedet”.¹⁵ Platón csak végigviszi a látszat-világ és a tökéletes világ megkülönböztetését: az igazi világ elérhetetlen, mert az igazi világ nincs a földön, csak a vágy van itt, a megragadhatatlan utáni vágy.

Az egyén tehetetlensége kifejeződik a kereszténység és a művészet viszonyában is. Az individuumon belül feszülő konfliktus különösen a XIX. században vált élessé, „amikor a bensőséges vallásosság a maga antipólusát és valóban veszedelmes ellenségét, halálos kísértését már nem az agresszív vagy indifferens természettudományokban látta, hanem az esztétikai kultúrában, az esztétikai vallásosságban találta meg”, mert „az esztétika... a látszat világában akart pótolni, és olcsóbban pótolni, amit a vallásos és etikus egzisztencia csak »arca verejtékével« és sohase oly készen nem kaphat, mint az esztétikában élő individuum”.¹⁶

De az esztétikaellenes vagy az esztétikai élet egyaránt az elszigetelt egyén védekező reflexe. Dosztojevszkij műve – Sinkó esszéjének ürügye – szintén nem oldhatja meg a problémát: „A Dosztojevszkij kereszténysége nem az ember Krisztushoz való útja, hanem a magányos ember – Krisztuson mint egyetlen úton keresztül – útja a másik magányos emberhez.”¹⁷ Konklúzió tehát nincs: a konklúziót meg kell keresni. Sinkó Ervin élete sem egyéb, mint a konklúziók keresőjének élete: csak azt tudja, hogy reális közösségre volna szükség, hogy az „én” konkrét életet élhessen.

Bosnyák István szerint az *Egzisztencia és látszat* „szintén jelentős dokumentuma a krisztianus-írói magánpozícióval való viaskodásnak”. Elszakadási kísérlet attól, amit Bosnyák találóan „krisztianus tettepótlék”-nak, „az izolált alkotói magányban foganó profetikus írás”-nak nevez. Ha a második világháború után kielégülő tettvágya szempontjából vizsgáljuk ezt az 1926-os írást, akkor mindenképp feltűnik a változás.¹⁸

A Korunk szempontjából a keresés legjobb esztendeje 1927. Ekkor tíz Sinkó-írást közöl a folyóirat, ezek közül kettőt ugyan csak az *s. e.* iniciálé jelez, de ezek is minden valószí-

nőség szerint szerzőnk munkái. Sinkó belső fejlődését figyelembe véve kiemelkedik esszéje, a *Middlesex és Utópia*.

Megérthetjük-e korunkat, amelyben élünk, a kort, amelynek magunk is részesei vagyunk; eldönthetjük-e, hogy korunk „immanens tartalmai felélődtek” vagy „hogy korunk immanens tartalmainak még csak kicsiny része nyert kifejezést? Feladatok látszanak, feladatokon dolgozik az ember, de hogy tulajdonképpen milyen feladat az, amin dolgozik, mi az, amit végez, azt maga a munkálkodó nem tudja; a jelen még inkább megsejtheti a jövőt is, mint a tőle elválaszthatatlan önmagát: a jelent.” Döntenünk kell: Middlesex realitása és Utópia között. „Utópia létező ellenség; a middlesex-i hold földnek mint társadalomfenntartó reálpolitikai konstruktív tényezőnek *létező* ellensége: a hercegség Utópiában.”²⁰

A józan, becsületes haladás és a józan ész számára elképzelhetetlen utópia. S hiába minősíti Middlesex esztétikumnak, nemlétező ködképnek Utópiát, ez a princípium mindig ott van Middlesexben, tagadja a megvalósítottat, relatívnak minősít minden konstrukciót egy „transzcendentális vízió nevében”. A konstruktív erők közül legjelentősebb az állam, és az „Utópia ravaszsága, hogy ő nem aktív, de aktív védekezésre kényszeríti az államot. Mert miközben az állam mint üldözött védekezik, *nyilvánvaló lesz az empirikus erők erőtlensége az utópisztikus erőtlenségnek erejével szemben*. Saját pozíciójukat csúfolják ki, mikor ostoba öldökléshez kell folyamodniuk fegyvertelen emberekkel szemben – védelemért.”²¹

Az utópisztikus szkepszis romboló erő. „*Az önmagával szembesített valóság, a helyességében és értékében kétségessé tett valóság*: ez az utópisztikus szkepszis destrukciója.”²² Vajon milyen szerepet játszik ez a szkepszis? „Szubjektíve még sohase élt mélyebb magányban, inkább közösséghez tartozás nélküli ember, mint a mai, és épp ennek a mai embernek cselekedeteiben objektíve úgy kell élni – etikai szubjektív parancs folytán –, mintha szubjektivitása nem is volna, hanem mintha csak egy csoport léleknek, közösségnek szubsztanciátlan része volna. Ő tud valamit, amit a középkori ember nem tudott: neki nemcsak az abszolút, hanem a relatív felé is van kötöttsége: a középkori embernek sejtelve sem volt erről a szolidaritásról.”²³ A destruktív utópia elle-

nére az egyénnek vállalnia kell a többiekét: „Így történik, hogy mikor legvilágosabb az egyén szubjektivitása, morális öntudata, ugyanez az öntudat kérdésessé teszi jogát, hogy mint közösségtől független, abszolút morális öntudat cselekedjék. Ő és az ő istene közé odaállnak a többiek bűnei, mint az övéi.”²⁴ Az Utópia él: ő a közösség rossz lelkiismerete.

1928-ban Sinkó egyetlen recenzióját közli a Korunk, majd háromévi csend után, 1931-ben egy elbeszélését. Ezután ismét szünet következik, immár hatéves. A moszkvai közjáték időszakában Sinkó Romániában találkozik családjával, és Méliusz Józseffel is, aki beszélgetésükről cikket ír a csehszlovákiai Magyar Napban. Ekkor mondja Sinkó: „Anélkül, hogy aktívan részt vennék a gyakorlati politikában, alig hiszem, hogy az írónak más feladata lehetne, mint harc azt emberiség kiemeléséért a barbarizmusból. Más szóval: a proletariátusban látom a világ mai történetének egyetlen morális garanciáját.” E találkozás eredménye a folyóirat és Sinkó kapcsolatának újrafelvétele is. Gaál Gábor 24 óra alatt két levelet küld Méliusznak, amelyben kéri, hogy „Sinkóval a lap nevében a legalaposabban beszéljen, és kéziratot kérjen tőle”, majd: „másoktól is kéretek kéziratot... azoktól szeretnék leginkább, akikkel Sinkó barátságban van.”²⁵

1937-ben három, 1938-ban egy Sinkó-elbeszélést, továbbá egy recenziót közöl a Korunk, de a kapcsolat utolsó éve főleg a *Don Quijote útjainak* közlésével válik jelentőssé. A gondolkodói pálya újabb szakasz küszöbére érkezett: Sinkó már a történelem és az egyén viszonyának problémájával viaskodik. Az emberiség – gigantikus absztrakció, a történelem az emberiség története, de nem a megismételhetetlen, pusztulásra ítélt egyén története. Kettős meghatározottsága disszidenssé teszi az egyént, aki a szellemi kultúrában teremti meg a maga szabadságát. De a kultúra maga is csak töredékesség az osztálytársadalomban, a közösség nélküli társadalomban: „A kultúra vágy egy kultúra után, mely ne egyéni aktusok sorozata, hanem a disszidens egyén nagy vis-à-vis-jának, az egész emberiségnek életét, élete minden megnyilatkozását átformáló energia, földi realitás legyen.”²⁶

Don Quijotének nincs küldetése – nincs közössége –, kitalál hát egyet, nemeset, szépet, erkölcsösét. Csak esztétikai

és etikai viszonya van saját magával, a világgal szembeni viszonya a bolondé, aki mikor észre tér – meghal. Az egyéni öntudat csupa olyan feladatot állít a valóság elé, amelynek megoldásához az anyagi előfeltételek hiányoznak. Biztos vereség. Don Quijote a vergődő, meddő, tragikusan elszigetelt, a társadalomból kiközösített ember szimbóluma. És közben csinálja a történelmet.

Ezután már nincs kapcsolat, nincsenek cikkek, csak halványodó emlékképek – róla. 1967-ben halt meg.

1974